

פשעיו של יוזף מנגלה

הלנה קוביצה

דוקטור יוזף מנגלה, "מלאך המוות" מאושוויץ, ששנים רבות נחשב לאחד הפושעים הנאצים המבוקשים ביותר, הוצג במחקרים רבים כדמות יוצאת דופן בקרב הרופאים הגרמנים שנתנו יד למזימה הנאצית. רבים מייחסים את תרומתו לפשעי השמדת העם לתכונות אישיות מיוחדות במינן.

איך יכול מנגלה – מדען מבטיח שהתמחה בגנטיקה, תומך נלהב ברעיון שיפור הגזע, רופא שנשבע את שבועת היפוקרטס, המייצגת את העיקרון היסודי ביותר של הרפואה – "ולעולם לא אזיק לאיש" (*primum non nocere*) – איך יכול מנגלה לשגר אלפי בני אדם אל מותם ולהרוג עשרות ילדים בשם המדע? בבואנו להשיב על שאלה זו עלינו לבחון את ההקשר האידיאולוגי והמוסדי שבו פעל.

הקריירה של מנגלה ומעורבותו בפעילות רפואית נפשית קשורות לבלי הפרד עם ענייני גנטיקה, שבאידיאולוגיה הנאצית נודעה לה חשיבות מיוחדת. בבסיסה המדעי של תורת עליונות הגזע הארי עמדה האיגניקה, מושג שטבע הפרופסור האנגלי סר פרנסס גלטון באמצע המאה התשע-עשרה. גלטון טען שאפשר לשפר את התכונות התורשתיות של האדם היחיד, ולכן גם את תכונותיה של האנושות כולה, לטובת החברה וכלל בני האדם. את המטרה הזאת אפשר להשיג על-ידי איתור התכונות המורשות החיוביות ושיפורן מצד אחד, ודיכוי התכונות השליליות, ובייחוד המחלות התורשתיות, מצד שני. מימושו של רעיון זה מחייב נקיטת צעדים מיוחדים, כמו ייעוץ לפני הנישואים, תכנון המשפחה, מלחמה בשכרות ובמחלות מין, שיפור מצב התברואה במקומות העבודה, טיפוח הבריאות הנפשית ועידוד הפעילות הגופנית.

בתחילה זכה הרעיון לעיקר תומכיו בבריטניה, בארצות-הברית ובקנדה. בגרמניה לא התעניין הציבור בשיפור הגזע עד שעלה היטלר לשלטון, ומאז לבש הרעיון צורה שונה לחלוטין וידועה לשמצה – הגנטיקה של הגזע. אצל הנאצים נעשה שיפור הגזע לבסיסה המדעי של תכנית שנועדה לסלק ולהרוג חולים במחלות נפש או במחלות חשוכות מרפא ולעקר בכפייה את החשודים בנשיאת גורמי מחלות תורשתיות. התכנית כונתה בשם הצופן T4.

מכון האוניברסיטה לביולוגיית התורשה ולהיגיינה של הגזע באוניברסיטה של פרנקפורט, שבראשו עמד הפרופסור אוטמר פון פֶרשוֹרֶר היה מרכזה האקדמי של הגנטיקה של הגזע,¹

¹ "The Professional Origins of Dr. Mengele," *Canadian Medical Association Journal* 133 (1985), no. 11, pp. 1169-1172; "Da habe ich für 20 Jahre Arbeit," *Der Spiegel*, April 22, 1985

ושם חבר המחקר המדעי לעבודה קלינית. מנגלה, שהיה אז מדען צעיר ומבטיח, הצטרף לצוות המכון בשנת 1937.

יוזף מנגלה נולד ב-16 במרס 1911 בגונצבורג, בווריה, והיה הבכור בשלושת בניו של קרל מנגלה, יצרן של מכונות חקלאיות, קתולי בדתו. מאחר שאב המשפחה לא היה מאוהדי הנאצים, אין לשער שדעותיו הפוליטיות של מנגלה עוצבו בבית הוריו. קרל מנגלה חלם שבניו יקבלו עליהם את ניהול עסקי המשפחה, אבל יוזף התעניין במוזיקה ובמדעי הטבע דווקא ושאף להיות רופא. הוא היה צעיר נבון ונעים הליכות, ובעיירת מולדתו היה חביב על רבים. מחזות שכתב הועלו בתאטרון חובבים במבצעי התרמה למטרות צדקה. ואולם בשנת 1931, כשהיה מנגלה בן 20, זנח את נטיותיו לאמנות ולמדעי הרוח והצטרף לארגון הצבאי למחצה "שטאלהם".²

בזמן לימודי הפילוסופיה באוניברסיטה של מינכן והרפואה באוניברסיטת פרנקפורט, התוודע מנגלה אל הגנטיקה של הגזע, ועד מהרה נעשה תומך קנאי בעקרונותיה. בשנת 1935 הגן מנגלה בהצלחה על עבודת הדוקטור שלו, "מחקר גזעי-מורפולוגי של הלסת התחתונה בקרב ארבע קבוצות גזע", וקיבל תואר דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטת מינכן. שנתיים לאחר מכן הוענק לו תואר דוקטור לרפואה באוניברסיטה של פרנקפורט בזכות חיבורו "מחקרים גניאלוגיים של שסע החיך והשפתיים".

פרופסור פֶּרְשׁוֹיֶר התעניין בעבודתו של מנגלה בגנטיקה של הגזע ושכר את החוקר הצעיר להיות לו עוזר מחקר. באותם ימים ראשונים של עבודתו עם פֶּרְשׁוֹיֶר החל מנגלה להתעניין בתאומים; פֶּרְשׁוֹיֶר עצמו השתמש בתאומים במחקריו, וראה בכך את "השיטה היעילה ביותר לוודא את קיומן של תכונות מורשות אצל בני אדם, בייחוד מחלות".³

כשהחל לשמש עוזרו של פֶּרְשׁוֹיֶר, כבר היה מנגלה פעיל בתנועה הנאצית. בשנת 1934 נטמע שטאלהם בס"א. בשנת 1937 הצטרף מנגלה למפלגה הנאצית (מספר תעודת חבר 5574974), ובמאי 1938 התגייס לשורות הס"ס. בשנת 1939 נשא לאישה את אירנה שנביין (Schönbein), וב-1944 נולד בנו היחיד, רולף.

המלחמה קטעה את התקדמות הקריירה של המדען הצעיר. בשנת 1938 עבר שלושה חודשי אימונים ביחידת רובאי הרים וב-1940 נקרא להתייצב וגויס לוורמכט. כחודש לאחר גיוסו הועבר לפי בקשתו אל הוואפן-ס"ס, הוצב בגדוד רפואה מילואים ושירת בו מ-1 באוגוסט ועד 4 בנובמבר 1940. אחר כך סופח אל האגף לגניאולוגיה של המשרד הראשי לגזע

² שטאלהם היה ארגון לאומני ראקציונרי, צבאי למחצה, של לוחמים לשעבר, ותיקי מלחמת העולם הראשונה. את הארגון הקים בנובמבר 1918 פ' סְלֵטָה, לימים שר העבודה ברייך השלישי. מטרת הארגון הייתה להיאבק בגורמים מהפכניים בקרב העובדים, והמימון לפעילותו בא מחוגי הבורגנות הגרמנית. בשנים 1919-1923 השתתף הארגון בקרבות של הפרייקורפס. משנת 1924 קיבל לשורותיו גם לא-לוחמים. בשנת 1933 היה לחלק מהס"ס.

³ "Professional Origins," pp. 1169-1172

ולהתיישבות, וזה השאיל אותו בתור מומחה לקומיסריאט הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית בפּוֹזֶן. תפקידו היה להעריך ולקבוע אם התושבים העקורים ראויים לשוב ולהיות גרמנים.⁴ בינואר 1942 הצטרף מנגלה ליחידת הרפואה של חטיבת "ויקינג" בוואפן-ס"ס בתפקיד קצין רפואה. תחילה הוצב בצרפת ואחר כך התנסה בשירות קרבי בבריית-המועצות, ושם הועלה לדרגת ס"ס האופטשטורמפירר ומונה לקצין רפואה גדודי. על חילוץ שני חיילים פצועים מטנק בוער תחת אש אויב הוענק לו צלב הברזל מדרגה ראשונה. נוסף על כך קיבל את אות הפצועים השחור ואת מדליית הטיפול בעם הגרמני.⁵

בקיץ של 1942 נפצע מנגלה פצעים קשים בקרב על הנהר דון ונקבע שאיננו כשיר לשירות בחזית. בשל כך יכול היה לחזור לפעילותו המדעית, מה גם שבנובמבר 1942 הועמד מדריכו ופטרונו פֶּרְשֵׁיֶר בראש מכון הקיסר וילהלם לאנתרופולוגיה, לגנטיקה ולאגיניקה. בעידודו של פֶּרְשֵׁיֶר ביקש מנגלה מן הממונים עליו בלשכת הרופא הראשי של הס"ס והמשטרה בברלין להציבו במחנות הריכוז.⁶ בקשתו אושרה, וב-30 במאי 1943 התייצב מנגלה במחנה הריכוז הגדול ביותר, מרכז ההרג ההמוני אושוויץ-בירקנאו.

הרופא הראשי של אושוויץ, דוקטור אדוארד וירתס, מינה את מנגלה לתפקיד הרופא הראשי במחנה המשפחות של הצוענים (Blle), שהוקם בפברואר 1943 בשטח מחנה בירקנאו. במסגרת תפקידו עבד בבתי חולים ובמרפאות חוץ גם באגפים אחרים של מחנה בירקנאו, ולמעשה חלה סמכותו בתור רופא ס"ס על המחנה כולו. מאוקטובר או נובמבר 1944 שירת מנגלה בתפקיד רופא ראשי בבית החולים לאסירים גברים בבירקנאו (Blif), ובדצמבר 1944 הועבר למרפאת הס"ס בבירקנאו.

מנגלה ניצל את ההזדמנויות הרבות שנקרו לו במחנה הריכוז, ולפי הנחיות המכון למחקר אנתרופולוגי וביולוגי-גזעי שבמכון הקיסר וילהלם בברלין-דהלם החל במחקרים אנתרופולוגיים של קבוצות גזע, בעיקר צוענים, ובמחקר על תאומים, בייחוד תאומים זהים. מחקר זה נועד לאשש בהוכחות מדעיות את טענתם של הנאצים בדבר עליונות הגזע הנורדי, על-ידי הצגת חשיבותם המוחלטת של גורמי תורשה לעומת גורמי סביבה.⁷ נוסף על כך

⁴ Zdenek Zofka, "Der KL-Arzt Josef Mengele zur Typologie eines NS-Verbrechers," in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 34 Jahrgang, Munich, 1986, p. 254

⁵ Gerald L. Posner and John Ware, *Mengele: The Complete Story*, New York, 1986, p. 17

⁶ Zofka, "Der KL-Arzt Josef Mengele," p. 254

⁷ Yves Ternon and Socrate Helman, *Histoire de la médecine SS ou le mythe du racisme biologique*, Tournai, 1970. לדברי הדוקטור ניסלי, מטרת הניסויים הפסידו-מדעיים שעשה מנגלה היתה לגלות את סוד הורתם של תאומים, כדי "להתקדם צעד אחד בפענוח סוד הריבוי של גזע היצורים העליונים שנועד לשלוט". ראו: Miklos Nyiszli, *Auschwitz: A Doctor's Eyewitness Account*, London, 1964, p. 54.

התעניין מנגלה בחקר התאומים מבחינת הפיזיולוגיה והפתולוגיה של הננסות, תופעת שונות הצבע בקשתית העין (הטרוכרומיה של הקשתית) וילדים בעלי מומים מולדים אחרים. בקיץ של 1943 פשטה במחנה הצוענים בבירקנאו מחלה שעד כה לא היתה ידועה בקרב אסירים – סרטן המים [נומה] או, בשמה המדעי, *noma faciei*, נמק הלחי – ופגעה בעיקר בילדים ובצעירים. מנגלה החליט לחקור את סיבות המחלה ואת דרכי ריפוייה, ולפי הוראתו שוכנו בנובמבר 1943 אסירים חולי נומה בבית 22 של בית החולים במחנה הצוענים.⁸ ילדים אחדים שחלו במחלה הומתו לפי הוראתו, וגופותיהם הועברו אל המוסד להיגיינה של הס"ס בריסקו לשם בדיקה ונתיחה שלאחר המוות. שם הוכנו דגימות מאברים נבחרים ושימרו ראשים בצנצנות של פורמלדהיד, ואלה נמסרו, בין היתר, לבית-הספר לרפואה של הס"ס בגרץ.⁹

מנגלה העמיד את בלוק 22 תחת פיקוחו של הדוקטור ברתולד אפשטיין, רופא ילדים יהודי בעל שם ופרופסור באוניברסיטה של פראג. לשם כך הועבר אפשטיין ממחנה המשנה בונה-מונוביץ אל מחנה הצוענים באוגוסט 1943. הדרמטולוג דוקטור רודולף ויטק (במחנה כונה וייסקופ), גם הוא יהודי צ'כי, נעשה עוזרו של מנגלה. בהנחייתו הישירה ולפי הוראותיו של מנגלה חקרו השניים את מהלך המחלה ואת גורמיה וניסו לפתח לה תרופה. הם אף ניתחו את תוצאות מחקריו של מנהלם, ובכלל זה מחקריו על הנומה, על תאומים ועל עיוותים תורשתיים.¹⁰ חקר הנומה נמשך מסתיו של 1943 ועד יוני 1944; אז פוזר בית החולים של הצוענים, וזמן קצר לאחר מכן חוסל מחנה הצוענים כולו.

מנגלה החל את ניסוייו במחנה הצוענים בתאומים. בילדים שבהשגחתו נהג בעדינות, דאג לספק להם מזון די הצורך ואף חילק להם צעצועים וממתקים שנלקחו מילדים יהודים שנשלחו אל תאי הגזים. בתמורה נתנו בו הילדים אמון וכינו אותו "דוד טוב".¹¹

⁸ על בית החולים במחנה המשפחות של הצוענים ועל מקרי הלחי שם, ראו: Tadeusz Szymański, Danuta Szymańska and Tadeusz Śnieszko, "O 'szpitalu' w obozie rodzinnym dla Cyganów w Oświęcimiu-Brzezince," *Przegląd Lekarski* (1965), pp. 90-99; Tadeusz Szymanski, "Przypadki noma (rak wodny) w obozie cygańskim Oświęcim-Brzezinka," *Przegląd Lekarski* (1962), pp. 68-70.

⁹ עדותו של האסיר לשעבר מיצ'י סלב קיטה, שעבד במוסד להיגיינה של הס"ס בריסקו, APMO, records of the trial of Rudolf Höss, file 7, cards 9-14; בקבוצת מסמכים הקשורים בפעילות המוסד להיגיינה של הס"ס יש דרישה חתומה בידי הדוקטור מנגלה לבדיקה היסטולוגית של ראש מגופתו של נער בן 12, APMO, collection SS Hygiene-Institut in Rajsko/62, file 41, card 69; אסיר לשעבר, הדוקטור יאן צ'ספיבה מצ'כיה, שהיה רופא בבית החולים של מחנה הצוענים, העיד ב-11 בספטמבר 1963 לפני ולסטה קלוודייה: "פרצה מגפת נומה. נתחי בשר שלמים היו ניתקים [באזורים הנגועים], וגם הלסת התחתונה נפגעה. מעולם לא ראיתי מקרים קשים כל-כך של נמק הלחי. דגימות ראשים של ילדים שחלו הוכנו למען בית-הספר לרפואה של הס"ס בגרץ. ידוע לי על כך מפני שאנחנו כתבנו את הכתובות. הראשים שומרו בפורמלדהיד והגופות אוסנו במשפרה III". ראו: Vlasta Klavdiva, "Czech Gypsies in Auschwitz-Birkenau 1942-1944," APMO, collection research studies, vol. 51, p. 114.

¹⁰ Danuta Czech, "Die Rolle des Häftlingskrankenbaulagers im KL Auschwitz II," *Hefte von Auschwitz* 15 (1975), pp. 5-112.

¹¹ עדותו של האסיר לשעבר לודוויקה ויז'ביצקה ודנוטה שימנסקה (אז מרקובסקה), APMO, collection affidavits, file 87, cards 82. 97-98.

מנגלה הורה לפתוח בבלוק 29 ו-31 גן ילדים לילדים שהשתתפו בניסוייו (וגרו בבלוק 31) לכלל הילדים הצוענים מתחת לגיל שש. כמה מאות ילדים שהו בגן הילדים משמונה בבוקר ועד שתיים אחר הצהריים בהשגחת כמה אסירות, ובהן הלנה הַנְמַן, גרמנייה שנישאה לצועני והיתה כלואה באושוויץ עם חמשת ילדיה; כמו כן עבדו שם שתי נשים פולניות וורה לוקה, יהודייה מאסטוניה. בבלוקים של גן הילדים שררו תנאים טובים יותר מבמקומות אחרים, וקירותיהם סוידו וקושטו בציורים צבעוניים מתוך סיפורי ילדים. החצר האחורית של בלוק 31 גודרה והוכשרה להיות חצר משחקים, והותקנו בה ארגז חול, סחרחרה, נדנדות ומתקני התעמלות.

זמן מה קיבלו ילדי גן הילדים מזון טוב יותר: חלב, חמאה, לחם לבן, מרק בשר ואף ריבה ושוקולד. אמנם טיב המזון וכמותו היו שונים לפי גיל הילדים, אבל גם כך היתה התזונה הזאת יוצאת דופן מאוד לעומת חלקי המחנה האחרים. לא כל המזון שנועד לגן הילדים הגיע ליעדו; אנשי ס"ס גנבו ממנו מן המחסנים ואחר כך גנבו ממנו גם עובדי גן הילדים. ואף שלאחר זמן מה חדלו לתת לילדים מזון מיוחד, הוסיפו ילדי הצוענים לקבל מזון טוב יותר מן האסירים בבלוקים האחרים.

בתחילה נדהמו האסירים שעבדו בגן הילדים ממעשיו של מנגלה, אבל עד מהרה התברר להם שהמתקן כולו לא נועד אלא למטרות תעמולה, למען מבקרים רמי דרג – אזרחים ואנשי הס"ס – שהיו באים מפעם לפעם אל מחנה הצוענים ואל גן הילדים שבו ומצלמים את הילדים בשעת משחק. התברר שהאמת עגומה יותר: גן הילדים המפורסם שימש מאגר של שפני ניסיון אנושיים לניסוייו של מנגלה. הילדים שנבחרו לניסויים היו נלקחים דרך קבע מבלוק 31 אל מעבדה מיוחדת שהוקמה במבנה הסאונה שמאחורי בלוק 32, בשטח מחנה הצוענים.¹² לרוע המזל לא נמצא שום מסמך שאפשר ללמוד ממנו כמה תאומים צוענים השתתפו בניסוייו של מנגלה. באחד המסמכים מוזכרים 17 זוגות של תאומים זהים משני המינים.¹³ לפי עדויותיהם של אסירים לשעבר, ב-2 באוגוסט 1944, יום חיסולו של מחנה הצוענים, נותרו בחיים כ-12 זוגות של תאומים. קרוב לוודאי שמנגלה ירה בהם בעצמו בחדר המבוא לאחת המשרפות בבירקנאו והורה לעשות בהם נתיחה שלאחר המוות.¹⁴

בספטמבר 1943 הוקם מחנה משפחות של יהודים מגטו טרזיינשטט במתחם Billb,¹⁵ ומנגלה החל להתעניין בילדים השוהים שם. מפעם לפעם היה בוחר לו מהם תאומים ולוקח לניסויים אותם ואת אמותיהם. מאמצע מאי 1944 ואילך היה מנגלה מחפש תאומים גם בעת

¹² Klavdiva, "Czech Gypsies in Auschwitz-Birkenau," p. 120

¹³ עדותן של האסירות לשעבר וייז'ביצקה ושימנסקה, collection affidavits, file 87, cards 100, 87, 97a.

¹⁴ APMO, files of Zahnstation KL Au 1, call no. D-Au-1-5/4, inventory no.

154368, p. 52

¹⁵ ראו מאמרה של נילי קרן בכרך זה.

הסלקציה על רציף הפריקה של משלוחי היהודים שהובאו לאושוויץ להשמדה בתאי הגזים. אחד האסירים לשעבר העיד: כשהגיעו השיירות היו חיילים סוקרים את השורות הערוכות לפני הקרונות ומחפשים תאומים וננסים. אמהות שקיוו שילדיהן התאומים יקבלו טיפול מיוחד, מסרו אותם לסורקים ברצון. תאומים מבוגרים, שידעו שהם מבוקשים בשל עניין מדעי, התנדבו להציג את עצמם מתוך תקווה לזכות בטיפול טוב יותר; גם ננסים נהגו כך.¹⁶ ממאי 1944 ואילך שוכנו כמה מן התאומים היהודים בבלוק 22 של בית החולים שבמחנה הנשים (Bla). ביולי 1944 העבירו אותם לבלוק 1 (באמצע 1944 הונהגה במחנה שיטת מספור חדשה). בקבוצה הזאת היו ילדות בנות שנתיים עד 16 וילדים בני שבע ושמונה. תינוקות תאומים מתחת לגיל שנתיים ואמותיהם הושארו בבלוק 22. נערים בוגרים יותר, ננסים וגברים בעלי מום נכלאו בבלוק 15 בבית החולים של מחנה הגברים בבירקנאו (Blif). ביולי 1944, משחוסל מחנה המשפחות ליהודים, שולבו ילדות תאומות בקבוצת התאומים שבמחנה הנשים, וילדים תאומים שוכנו בבלוק 15 בשטח בית החולים שבמחנה הגברים.¹⁷ לא ידוע מספרם של התאומים בבלוקים האלה. האסירה אלזבייטה פִּיקוּט-וִרְשׁוּוּסְקָה, שהיתה אחות בבלוק 1, העידה שבמקום שוכנו כ-350 זוגות של תאומים משני המינים, בני שנתיים עד 16. הילדים היו בני כל מיני מדינות, אבל רובם היו יהודים מן המשלוחים שהובאו מהונגריה ומצ'כיה (טרזיינשטט), והיו בהם גם יוצאי גרמניה ואיטליה. לפי עדותה של אסירה אחרת שעבדה בבלוק 1, היו שם כ-200 ילדים, רובם בני שנתיים עד 16, ובהם שישה ילדים בני פחות משלוש שנים.¹⁸ בארכיון המוזאון הממלכתי אושוויץ מצוי מסמך ובו נתונים אישיים ועותקי ממצאים של מחקר אנתרופולוגי על 296 אסירות יהודיות מיוון, הונגריה, הולנד, צרפת ואיטליה שמנגלה עשה בהן ניסויים. הרשימה מכילה גם 111 זוגות של תאומים יהודים מהונגריה משני המינים שחיו במחנה הנשים.¹⁹ לדברי אחד הניצולים מניסוייו של מנגלה בתאומים, בבלוק 15 שבמתחם Blif נכלאו כ-107 זוגות של תאומים ממין זכר, בני ארבע עד 60:

¹⁶ Nyzszli, *A Doctor's Eyewitness Account*, p. 52

¹⁷ עדותם של האסירים לשעבר אדווין אופוצ'ינסקי, ואצלב דלוגובורסקי, אנה ליפקה והאני שיק, collection affidavits, file 70, card 7, file 71, card 35, file 74, card 225ff., file 95, card 48

¹⁸ עדות משלימה שנרשמה ב-12 בפברואר 1988 מפי האסירה לשעבר אלזבייטה פִּיקוּט-וִרְשׁוּוּסְקָה (כתב יד ברשות המחברת; דוח מאת האסירה לשעבר אנה ליפקה, שעבדה בבלוק 11 של התאומים, collection affidavits, file 74, card 225

¹⁹ APMO, collection: various materials on the resistance movement in Auschwitz concentration camp, call no. D-RO/22-77, file 30 (originals), file 16 (photocopies) הכינה במחנה בסתר האסירה לשעבר מרטינה פוזינה (פוזנינה), ששימשה עוזרת לדוקטור מנגלה. באמצע 1944 מסרה פוזינה לידי האסירה אנטונינה פִּיטְקוּבְסְקָה את העותקים שעשתה וכן מסמכים אחרים, כגון ההנחיות הקליניוּת-הפסיכיאטריות לבדיקת שלושה זוגות של תאומים גברים ותוצאות שיקוף ריאה בקרני רנטגן של התאומה האסירה A-5544. את המסמכים האלה וכן 27 תצלומים (שנעשו באמצע 1944 במחנה הגברים בבירקנאו) של נשים וילדים שמנגלה עשה בהם ניסויים, הבריחה פִּיטְקוּבְסְקָה אל מחוץ למחנה באוקטובר 1944. ראו: Antonina Piątkowska, *Wspomnienia Oświęcimskie*, Cracow, 1977, pp. 123-130.

התאום הצעיר ביותר בקבוצה היה פפיצ'קו מצ'כוסלובקיה, כבן ארבע או חמש שנים [יוסף קליינמן, נולד ב-14 באפריל 1940, מספרו במחנה A-2459]. היה שם גם רנה, שהיה מבוגר ממנו בכמה שנים [רנה גוטמן, נולד ב-21 בדצמבר 1937, מספרו 169091]. רובם היו בני 12 או 15 שנים. היו גם כמה שליטיות של יהודים מגרמניה, כבני 60. בבלוק שלנו חיה גם משפחה של ננסים, ובה שני גברים וחמש נשים. הגברים גרו אתנו. איני יודע היכן שהו הנשים; ייתכן ששיכנו אותן עם התאומות.²⁰

מסמך אחר שנשמר בארכיון המוזאון הוא העתק בכתב יד של רשימת גברים מבוגרים וילדים תאומים ממשלוחי היהודים שהובאו אל המחנה ב-1943 וב-1944 מהונגריה ומגטו טרזיינשטט. ברשימה 125 שמות, ובהם 52 ילדים צעירים מגיל 14.²¹

תנאי החיים בבלוקים שנועדו לתאומים, הן במחנה הנשים והן במחנה הגברים, לא נבדלו בהרבה מתנאיהם של שאר האסירים, וגם שם היו דרגשים בשלוש קומות זה מעל זה, בלא סדינים או כריות, אבל הבלוקים של התאומים היו צפופים פחות: בין שניים לארבעה אסירים (לפי גילם) ישנו על אותו דרגש. גם התזונה היתה דומה: לחם שחור, מרגרינה וקפה שחור לארוחת הערב ומרק לארוחת הצהריים. לתאומים שבמחנה הנשים הוסיפו גם מרק חלב בבוקר, לחם לבן וריבה או חתיכת נקניק קטנה בימי ראשון ובחגים.²²

כל התאומים בני כל הגילים במחנה הגברים והנשים כאחד לא אולצו לעבוד. הם עמדו לרשותו של מנגלה בלבד, והוא הגן עליהם מפני הסלקציות שנעשו בין האסירים היהודים ומפני אכזריותם של אסירים אחרים ואנשי ס"ס.

²⁰ עדותו של האסיר לשעבר A-5332 אוטו קליין, collection affidavits, file 125, card 121.
²¹ APMO, call no. D-Au 1-3/26, inventory no. 148855, miscellaneous. ברשימה שמות ומספרים סידוריים של אסירים גברים. את הרשימה העניק לארכיון האסיר לשעבר רוברט וייץ ב-13 באפריל 1965. אין מידע על נסיבות חיבורה. מהשוואה בין השמות שברשימה לבין שמות המופיעים במסמכים אחרים, ובהם רשימות חלקיות של תאומים, עולה שזו רשימה חלקית של נערים וגברים ששוכנו מיולי 1944 בבלוק 11 של בית החולים במחנה הגברים.

²² זיכרונות האסירה לשעבר אלזביטה פיקוט-ורשווסקה ועדותה המשלימה, APMO, collection: reminiscences, file 129, cards 74ff; אישור לדבריה אפשר למצוא בעדויות האסירים לשעבר אוטו קליין ואנדריאס לורינצ', תאומים, ובדברי אפולוניה קליין-וולסקה, אחות בבלוקים של התאומים, collection affidavits, file 125, cards 123, 146; תצהיר של קליין-וולסקה נמצא בידי המחבר; דוח שונה במקצת על תזונת התאומים מסרה האסירה לשעבר אנה ליפקה: "ילידים ניתנו שלוש ארוחות ביום. מזונם היה טוב משל ילדים אחרים במחנה. נתנו להם חלב נטול שמנת פעם ואפילו פעמיים בשבוע. לפעמים קיבלו גם נתחים גדולים של נקניק. לילדים צעירים מגיל שש היינו מביאים אוכל חלבי, בין השאר גם מקרוני. ילדים בני שש עד 12 קיבלו מזון אחר, וילדים מעל גיל 12 קיבלו מזון מסוג שלישי. היינו מביאים אפוא שלושה סוגי מזון אל הבלוק".
collection affidavits, file 74, card 226; אלפרד פידרקיביץ, אסיר לשעבר שהיה רופא במתחם Blif, מאשר דברים אלה. בזיכרונותיו הוא מזכיר שהתאומים קיבלו מזון טוב יותר מאסירים אחרים. ראו: Alfred Fiderkiewicz, *Brzezinki: Wspomnienia z obozu*, Warsaw, 1956.

לומר שהיו ארבעה סוגי בדיקות שכאלה: בדיקות אנתרופומטריות ומורפולוגיות, צילום בקרני רנטגן והערכה פסיכיאטרית.²³

בבדיקה האנתרופומטרית נמדד כל אבר בגוף בדייקנות; התאומים היו נמדדים יחד, ואחר כך הושוו התוצאות. התייעוד שבידנו מכיל תיאורים של פרטים כגון צורת הפה, האף והאפרכסת, צבע העיניים וגון העור בכל מיני מקומות בגוף. מנגלה עשה את המדידות האלה בעצמו, במכשירים מדויקים וחדושים מתוצרת שווייץ, ונעזר באסירה הפולנייה מרטינה פוזינה, שהיתה בעלת תואר דוקטור באנתרופולוגיה. לפי עדותה של פוזינה, ממאי 1944 ואילך, כשנעשתה עוזרת למנגלה, היא מדדה כ-250 זוגות תאומים.²⁴ תחילה נעשה המחקר במעבדתו של מנגלה בשטח הסאונה של מחנה הצוענים, ובנובמבר 1944 הועתקה המעבדה לבלוק 15 שבבית החולים של מחנה הגברים (Blif).

המדידות ארכו לעתים קרובות שעות אחדות, והתאומים היו עומדים עירומים בחדר לא מוסק. התהליך היה מייגע מאוד, בייחוד לילדים הרכים. פעמים רבות היה מנגלה בעצמו מצלם את מושאי התעניינותו, ויש שהפקיד את המשימה הזאת בידי אנשי סדנת הצילום שבמחנה הראשי, אושוויץ I. נוסף על פוזינה העסיק מנגלה את האסירה הפולנייה ינינה פּרזמובסקה בתפקיד כתבנית ואת דינה גוטליב, יהודייה מצ'כיה, בתפקיד ציירת. גוטליב היתה רושמת רישומים משווים של אברי גופם של תאומים, ננסים ובני אדם אחרים שהשתתפו בניסוי. לאחר המלחמה סיפרה שהדוקטור מנגלה לא חיבב צילומים בצבע: "הוא דרש עותק בצבע טבעי של כל צבעי העור האפשריים וגוניהם. אני ציירתי באותו החדר שבו עשה את ניסוייו".²⁵ את המבחנים המורפולוגיים, את צילומי הרנטגן ואת בדיקות השיניים, הראייה והשמיעה, עשו רופאים ורופאות מקרב האסירים, שהיו מומחים בתחומי הרפואה הנוגעים בדבר, בבית החולים לגברים ובמרפאת החוץ של מחנה הנשים. יש שהתאומים היו נבדקים בבלוק 10 שבמחנה הראשי. חדרים מיוחדים לצילומי רנטגן, בדיקות שיניים ובדיקות עיניים הוכנו בבלוק 15 שבבית החולים לגברים. במהלך בדיקות השיניים נעשו תבניות גבס של לסתותיהם ושיניהם של התאומים, ובבדיקות העיניים טפטפו לעיניהם של האסירים טיפות של נוזל שלא היה מוכר להם וגרם להיווצרות מוגלה. במקרים קיצוניים לקו הילדים באבדן ראייה חלקי.²⁶

²³ על הניסויים בתאומים ראו: זיכרונותיה של אלזבייטה פיקוט-ירשווסקה, *Przegląd Lekarski* 1 (1967), p. 204.

²⁴ ראיין עם מרטינה פוזינה בבריטניה, יוני 1985. ראו: Posner and Ware, *Mengele*, pp. 36-37.
²⁵ עדותה של האסירה לשעבר דינה גוטליב (עכשו באביט), *Collection affidavits, file 102, card 74*. כמה ציורים בצבעי מים של צוענים וצועניות שציירה גוטליב במחנה שמורים באוספי המוזאון הממלכתי אושוויץ.
²⁶ האסירה לשעבר מריה הַנְל־הֶלְסְקָה מסרה למנגלה מחקר מתאר של הנושא בצירוף דגמי שיניים. תדיאוש סניֶ'שְקוֹ, שהיה רופא במחנה הצוענים, נאלץ למדוד את התאומים, לשאוב מהם דם ולבדוק את הדגימות. *Collection affidavits, file 91, p. 24, file 15, p. 52*; ראו גם עדותו של האסיר לשעבר אלפרד גְלוֹסְקוֹ, *trial of Rudolf Höss, file 2/1, p. 23*; על טיפות העיניים ראו עדות אולגה קלימֶ'נקוֹ, *collection affidavits, file 53, card 72*; *Przegląd Lekarski*, עמ' 123; זיכרונותיה של אלזבייטה פיקוט-ירשווסקה, *Przegląd Lekarski* 1 (1967), p. 79-80.

מכל זוג תאומים נשאב דם בכמות שהגיעה לכדי 20 סנטימטרים מעוקבים. דגימות של דם, שתן, צואה ורוק נשלחו לבדיקה במעבדת המוסד להיגיינה. בארכיון של המוזאון הממלכתי אושוויץ שמורות דרישות רבות לאנליזה של דגימות בחתימת ידו של מנגלה. המוסד הפעיל כמה מעבדות: מעבדה לביולוגיה, לאנטומיה פתולוגית, לבקטריוλογία ולכימיה ומעבדת נסיונים. את כל האנליזות עשו אסירים, שלא אחת היו מומחים בעלי שם, ובהם הדוקטור ואצלב טומֶשֶק, פרופסור לבקטריוλογία באוניברסיטה של ברנו.

בשל כמויות דם גדולות שנשאבו לעתים קרובות מן הילדים, שהתקיימו בתנאי תת תזונה, לקו רבים מהם באנמיה. האסירה לשעבר האני שיק, אמם של תאומים, שהשתתפה בניסויים עם ילדיה, העידה שב-4 ביולי 1944 הורה מנגלה לקחת דגימות דם מילדיה בכמויות שגרמו למותם של בנה ובתה גם יחד.²⁷

במסגרת המחקר המורפולוגי עשה מנגלה עירויי דם בין תאומים ובדק את תגובותיהם. מאחר שלפני הניסויים לא נעשו בדיקות צולבות לבדיקת נוגדנים, נגרמו לא פעם סיבוכים חמורים. יתר על כן, מנגלה השתמש בתהליך שנקרא Pneumocerebrum כדי לאפשר בדיקה של נוזל השדרה.²⁸ יש אף עדויות שמנגלה עשה ניסויים מזוועים בילדים בלי שום תכלית רפואית. כך העידה ורה אלכסנדר, אסירה יהודייה שעבדה בבולק התאומים במחנה הצוענים:

יום אחד בא מנגלה והביא שוקולד ובגדים מיוחדים. למחרת לקח איש ס"ס, לפי הוראת מנגלה, שני ילדים שהיו חביבים עלי ביותר: גואידו ונינו, בני ארבע. יומיים-שלושה לאחר מכן החזיר אותם איש הס"ס במצב נורא. תפרו אותם יחד כמו תאומים סיאמיים. הילד הגיבן חובר אל אחיו בגב ובפרקי הידיים. מנגלה תפר וחבר יחד את הוורידים שלהם. הפצעים היו מזוהמים וממוגלים והדיפו סירחון חריף של נמק. הילדים צרחו כל הלילה. בדרך כלשהי הצליחה אמם להשיג מורפיום ושמה קץ לסבלם.²⁹

משה עופר (אז בלייר), שהיה כלוא באושוויץ עם אחיו התאום טיבי כשהיו בני 12, סיפר על פגישתו שלו עם מנגלה:

הוא ביקר אצלנו כמו דוד טוב והיה מביא לנו שוקולד. קודם שהיה משתמש באזמל הניתוח או במזרק היה אומר: "אל תפחד, לא יקרה לך כלום". הוא עשה חתכים באשכינו, הזריק לנו חומרים כימיים ועשה ניתוח בעמוד השדרה של טיבי. לאחר הניסויים היה מביא לנו מתנות. עד היום אני יכול לראות אותו נכנס מבעד לדלת, ואני משותק מאימה. בניסויים שלאחר מכן

²⁷ תצהיר האסירה לשעבר האני שיק, כרטיס 50.

²⁸ עדותה של האסירה לשעבר מריה סטופלמן שעבדה במעבדה של בית החולים במחנה הנשים בבירקנאו מיולי 1944 ואילך, trial of Rudolf Höss, file 2/1, card 10.

²⁹ עדויותיהם של האסירים לשעבר ורה אלכסנדר ומשה עופר בבית הדין שדן את מנגלה שלא בפניו בירושלים (פברואר 1985), כפי שרשמה אותן כתבת העיתון "שטרן": Helen Davis, "Schreie die nie verhallen," *Der Stern*, 1985, no. 18; ראו גם: Posner and Ware, *Mengele*, p. 37.

החדיר מנגלה סיכות לראשינו. צלקות הדקירה עדיין נראות לעין. יום אחד לקח את טיבי, ולאחר ימים אחדים החזירו אותו וראשו עטוף תחבושות כולו. הוא מת בזרועותי.³⁰

התיעוד על מחקריו של מנגלה, ובכלל זה תצלומים, סרטונים, דוחות ואנליזות, נשמר בתיקים מיוחדים – תיק לכל אדם שהשתתף בניסויים.

השלב האחרון במחקרו של מנגלה היה בדיקת חלקי גוף בנתיחה שלאחר המוות. הקרבנות נרצחו על-ידי הזרקת פנול ללבם, בידי מנגלה עצמו או לפי הוראותיו. בנתיחה היה חדר הנתיחה במחנה הצוענים ואת הנתיחות עשה הדוקטור ינקו וקסלר (Vexler), אסיר יהודי מצרפת או מבלגיה. אחר כך הועבר המתקן אל מבנה מחוץ לבלוק 12 בבית החולים של מחנה הגברים. בשנת 1944 הורה מנגלה לצייד בציד החדש ביותר מעבדה מיוחדת וחדר נתיחה בשטח משרפה II בבירקנאו.

במעבדה הזאת העסיק מנגלה מסוף יוני 1944 ואילך את מיקלוש ניסלי, יהודי יוצא הונגריה (מספר זיהוי במחנה A-8450), אנטומאי ופתולוג במקצועו. ניסלי עשה נתיחות שלאחר המוות באסירים ואנליזה משווה של אברים פנימיים נבחרים ואף ניתח את הממצאים. מנגלה מינה כמה רופאים אסירים אחרים להיות עוזריו של ניסלי: הדוקטור דנש גורוג, אנתרופולוג; הדוקטור ז'וזף קורנר מניצה; ואדולף פישר, אסיסטנט לפתולוגיה מן המכון האנטומי של פראג. האברים שהוצאו מגופות האסירים במהלך הנתיחות האלה שומרו ונשלחו בתור דגימות אנטומיות אל המכון למחקר אנתרופולוגי וביולוגי-גזעי בברלין-דהלם.³¹ ואלה דבריו של ניסלי:

לפי ההוראות שקיבלתי [ממנגלה] מסרתי את הגופות לאסירים שתפקידם היה לשרוף אותן, ואלה עשו את תפקידם בלא דיחוי. היה עלי לשמור אברים שיש להם חשיבות מדעית כלשהי כדי שהדוקטור מנגלה יוכל לבדוק אותם. אברים שהיה בהם עניין למכון האנתרופולוגי בברלין-דהלם שומרו בכוהל, נארזו בחבילות מיוחדות ונשלחו בדואר. החבילות האלה הוחתמו בחותמת "חומרי מלחמה – דחוף" וקיבלו עדיפות עליונה במשלוח. בזמן עבודתי במשרפה שיגרתי מספר מרשים של חבילות שכאלה. בתשובה הייתי מקבל הוראות או הבחנות מדעיות מדויקות. כדי שהתכתובת תהיה סודית היה עלי לנהל תיקים מיוחדים. מנהלי המכון בברלין-דהלם היו מודים למנגלה תמיד במילים חמות על החומר הנדיר ורב הערך ששלח אליהם.³²

³⁰ ראו הערה 30 לעיל.

³¹ Szymański, Szymańska and Śnieszko, "O 'szpitalu' w obozie rodzinnym dla Cyganów w Oświęcimiu-Brzezince," p. 97; Nyszli, *A Doctor's Eyewitness Account*, p. 86

³² Nyszli, *A Doctor's Eyewitness Account*, pp. 56-57

נוסף על התעניינותו בתאומים התעניין מנגלה ביותר גם בתופעת ההטרורכרומיה (heterochromia iridis) – השוני בצבען של העיניים אצל אותו אדם. ראה לכך אפשר למצוא בדוח שכתב פֶּרְשׁוֹיֶר על מחקרי המכון והגיש ב-20 במרס 1944 למועצת המחקר של גרמניה. הדוח סוקר שני מחקרים, האחד עוסק בחלבונים מסוימים והאחר בצבע העיניים. וכך כתב פֶּרְשׁוֹיֶר: "עוזרי, הדוקטור לפילוסופיה ולרפואה מנגלה, הצטרף למחלקת המחקר הזאת בתפקיד עוזר. הוא מוצב במחנה הריכוז אושוויץ בתפקיד רופא מחנה בדרגת האופטשטורמפירר. לפי רשותו של הרייכספירר-ס"ס נעשים שם מחקרים אנתרופולוגיים על כל מיני קבוצות גזע, ודגימות דם נשלחות אל המעבדה שלי לצורך ניתוח נוסף".³³ מנגלה סיפק למכון חומרי מחקר בדמות כדורי עין משומרים בתמיסת פורמלדהיד, ועוזרתו של פון פֶּרְשׁוֹיֶר, הדוקטור קארין מַגְנוֹסֶן עשתה בו שימושים מדעיים.

ניסלי זוכר שלפי הוראותיו של מנגלה היה משמר בתמיסת פורמלדהיד את כדורי העיניים שהוצאו מגופם של אסירים שעניהם היו שונות בצבען. גם מרק ברקוביץ, שהיה אז אסיר כבן 12 במחנה התאומים, ומנגלה העסיק אותו בתפקיד שליח, מאשר את העובדות האלה ומספר שלא פעם הביא למנגלה את המוצגים המחרידים האלה מחדר הניתחה. הדוקטור ינקו וקסלר העיד לאחר המלחמה: "בספטמבר 1943 הגעתי אל מחנה הצוענים בבירקנאו, ושם ראיתי שולחן עץ וכדורי עיניים מונחים עליו. כולם היו מסומנים במספרים ובפתקאות קטנות של הערות. צבעם היה צהוב חיוור, כחול חיוור, ירוק וסגול".³⁴

נראה שהניסויים האלה קשורים בניסיון לשנות את צבע העיניים על-ידי הזרקת חומרים לא ידועים לעיניהם של ילדים. הניסויים האלה נעשו בתאומים וגם בילדים אחרים (יהודים, פולנים ורוסים) שנבחרו מתוך הבלוקים של הילדים שבמחנה הנשים בבירקנאו. בניסוי השתתפו גם תינוקות וגם ילדים בוגרים יותר, ובמהלכם לקו בתופעות לוואי כמו אדמומית חמורה בעיניים, נפיחות ומוגלה, ואף אבדן ראייה ארעי או קבוע. תינוקות אחדים מתו בעקבות הניסויים.³⁵

מעדויותיהם של אסירים לשעבר עולה שמנגלה התעניין גם בננסים ובבעלי מומים ועיוותים גופניים מולדים ונהג בהם כפי שנהג במושאי מחקר אחרים: שיכן אותם בבלוקים נפרדים, צילם אותם, מדד אותם מדידות אנתרופולוגיות, שיקף אותם בקרני רנטגן, שאב מהם דגימות

³³ הפרויקטים האלה היו אמורים להיעשות בחסות מועצת המחקר של גרמניה, שכן למכון קייזר וילהלם לא היו האמצעים הדרושים למימון. פון פֶּרְשׁוֹיֶר הגיש אותם קודם לכן לאישור המועצה תחת הכותרת הכללית "Auschwitz-Projekt", והמועצה אישרה את שניהם ב-7 בספטמבר 1943. ראו: Benno Müller-Hill, *Tödliche Wissenschaft: Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken*, Hamburg, 1984, pp. 72-74; Zofka, "Der KL-Arzt Josef Mengele," p. 258
³⁴ עדותו של ינקו וקסלר לפני השופט הורסט פון גלְזֶנְפֶּ, 13 במרס 1973; Posner and Ware, *Mengele*, p.

²⁵
³⁵ עדותה של האסירה לשעבר קלימֶנקו, collection affidavits, file 53, card 72; עדותו של האסיר לשעבר הנריק שימנסקי, collection affidavits, file 32, card 98; עדותה של האסירה לשעבר איונובה ורה פוולובה, APMO, records of the Soviet Commission for the Investigation of German crimes in Auschwitz concentration camp, call no. IZ/1/1, file 3, card 78/458.

דם, ואחר כך הרג אותם או הורה לאנשי ס"ס אחרים לעשות כן. שלדים של הננסים ובעלי המום שנרצחו, שהוכנו במיוחד לצורך זה, נשלחו אל אוסף המוצגים של המכון האנתרופולוגי שבמכון קייזר וילהלם.³⁶

נוסף על הסלקציה בין האסירים שבתוך המחנה היתה אחת מחובותיו העיקריות של מנגלה הסלקציה בין היהודים הנכנסים על רציף הפריקה של המשלוחים. הסלקציות זימנו לו אספקה שוטפת של נבדקים לניסוייו ושל מומחים מקרב האסירים, רובם רופאים; את אלה העסיק בשירותו וניצל את ידיעותיהם למחקריו. עוד היתה מוטלת עליו החובה לפקח על הטיפול הרפואי לאסירים ועל תנאי התברואה במחנה, וגם אותה ניצל לקידום מטרותיו, שכן אפשרה לו גישה לא מוגבלת למומחים ולמעבדות ואף נתנה לו את הסמכות להקים מעבדות משלו ולציידן.

במילוי חובותיו הנפשעות נהג מנגלה דקדקנות לא מצויה, בייחוד בכל האמור בסלקציות. רופאי ס"ס רבים אחרים ראו בסלקציה את התפקיד הרשמי המעיק ביותר מכל תפקידיהם במחנה. בריאיון לעיתון *New York Times* שראה אור ב-5 במאי 1975 סיפרה הדוקטור אלה לינגנס מאוסטריה, אסירה לשעבר באושוויץ, על יחסו של מנגלה לסלקציות: "כמה מהם [מרופאי הס"ס], כמו ורנר רֶדֶה, ששנא את עבודתו, והנס קניג, שמאס בתפקיד הזה מאוד, היו משתכרים קודם שיצאו אל הרציף. שני רופאים בלבד עשו את הסלקציה בלי צורך בשום תמריץ: הדוקטור יוזף מנגלה והדוקטור פריץ קליין. הדוקטור מנגלה היה ציני וקר ביותר".³⁷

מנגלה שיגר אלפי בני אדם אל תאי הגזים. סערת רוח והתרגשות לא ניכרו בו אלא כשהבחין בקרב הקרבנות באדם שאפשר לעשות בו "ניסוי מעניין". גם הוא, כמו רופאי הס"ס האחרים, לא בדק מעולם אסירים חולים ואף לא נגע בהם, לא בזמן תורנותו באגפי החולים ולא בעת הסלקציות. לא היה לו שום עניין במצב בריאותם של האסירים. בראש מעייניו לא עמדו אלא הגיליונות הרפואיים שבבית החולים, שאנשי הסגל מקרב האסירים היו מופקדים על ניהולם המדוקדק. מצבו של כל חולה אסיר היה נרשם כל שלושה ימים. מנגלה לא התעניין אלא בצדו הרשמי של הטיפול הרפואי.

בזמן הסלקציות היה מנגלה חסר רחמים ולא אחת היה ציני. בביקורת במחנה ההסגר של הגברים ראה פעם אחת אסיר ובזרועותיו תינוק בן שנה וחצי, ומיד שיגר אותו אל תאי הגזים אף שהאיש היה בריא וכשיר. פעם אחרת, כשביקר במרפאה של מחנה הנשים, הוסבה

³⁶ Nyiszli, *A Doctor's Eyewitness Account*, pp. 56-57; records of the Soviet Commission, call no. IZ/1/1, file 3, cards 136-139; לא ידוע מספרם של הננסים שמנגלה עשה בהם ניסויים. הראיה היחידה היא רשימת תפקידים של אסירות בבירקנאו מיום 5 בדצמבר 1944, ובה מסומנות 16 נשים ננסות שהועברו באותו היום מבית החולים במחנה הגברים (Blif) אל מחנה הנשים; עד 8 בדצמבר נותרו במחנה חמש נשים ננסות בלבד. ייתכן ששאר ה-11 נספו או נרצחו, שכן באותו היום נרשמו 11 נשים שמתן; APMO, call no. D- Aull-3a/66b.

³⁷ Posner and Ware, *Mengele*, pp. 26-27.

תשומת לבו של מנגלה אל אחת האסירות. הוא הורה להביא את גיליון המחלה שלה וראה שהיתה לה חום גבוה באורח יוצא דופן. "ובכן כבר היית בצד האחר, מה נשמע שם?" אמר לה. כשמשכה החולה בכתפיה אמר: "בקרוב תדעי".³⁸

כשעשה סלקציה בין ילדים יהודים, הביא מנגלה בחשבון לא רק את מצב בריאותם וכשירותם, אלא אף את גובהם. לייזר גריס, שהיה אז בן 13, סיפר על סלקציה שכזאת: "ב-2 באוקטובר 1944 עשה את הסלקציה רופא המחנה השני, הדוקטור מנגלה. הוא השתמש באמת מידה מיוחדת שהוצבה לא הרחק מגדר המחנה, מול הבלוק שלנו. אינני יודע באיזה גובה הושם הרף; הורו לנו לעבור זה אחר זה מתחת לרף. למי שעברו מתחת, גם אם נגע ראשם ברף, הורה מנגלה לחזור אל הבלוק".³⁹

הממונים על מנגלה העריכו אותו מאוד, בייחוד הרופא הראשי של המחנה ושל כוח הס"ס, ס"ס האופטשטורמפירר אדוארד וירתס, שנכנס לתפקידו בספטמבר 1942. וירתס שבע נחת משיטה חדשה וחדשנית שהנהיג מנגלה בשלהי 1943 כדי להילחם במגפת הטיפוס שפשתה במחנה הנשים. בהמלצה ששיגר וירתס בפברואר 1944 אל דרגי הס"ס הגבוהים שיבחו את חדשנותו של מנגלה וביקשו להעניק לו את צלב ההצטיינות במלחמה או את עיטור השירות במלחמה.⁴⁰

את שיטתו של מנגלה במלחמה בטיפוס תיארה הרופאה לינגנס מאוסטריה. משנודע למנגלה שכ-7,000 מ-20,000 האסירות המורעבות למחצה חלו במחלה, הוא שיגר בלוק שלם של 600 נשים יהודיות אל תאי הגזים ופינה את הבלוק וחיטא אותו מן הרצפה ועד התקרה. אחר כך והציב אמבטיית בין הבלוק הזה לבלוק הבא, והנשים שהועברו מן הבלוק הבא חוטאו קודם ששוכנו בבלוק הנקי, ושם נתנו להן כותנות לילה חדשות נקיות. אחר כך פונה וחוטא הבלוק הבא וכן הלאה, עד שחוטאו כל הבלוקים. הקץ לטיפוס!⁴¹

החיתוי עלה אפוא בחייהן של 600 נשים. בשיטה דומה השתמש מנגלה גם בחלקים אחרים של המחנה, למשל כשנאבק במגפת השנית שפגעה ביהודי הונגריה שבמתחם ההסגר BIIc,

³⁸ עדויותיהם של האסירים לשעבר אוטו וולקן ומריה טופולמן, trial of Rudolf Höss, file 6, card 13, file 2, cards 9-14.

³⁹ עדותו של האסיר לשעבר לייזר גריס, שם, כרך 117, כרטיס 8-7.
⁴⁰ BDC, file on Dr. J. Mengele, "Beurteilung des Standortarztes," in: Posner and Ware, Mengele, p. 26; בדרגים הגבוהים של הס"ס נחשב השירות במחנות הריכוז לשירות בקו החזית, ואנשי ס"ס ששירתו שם יכלו לזכות באותות הצטיינות מיוחדים. אחד האותות האלה היה צלב ההצטיינות במלחמה מן הדרגה הראשונה או השנייה, (MS. Of Aleksander collection Studies, vol. 94b, p. 694 chap. 7, n. 3 (MS. Of Aleksander Lasik's Ph.D. dissertation).

⁴¹ ריאיון עם האסירה לשעבר אלה לינגנס, 14 במאי 1984, Posner and Ware, Mengele, p. 25.

וכשפרצו מגפות של חצבת בבלוק הילדים היהודים (Blla) ובמחנה המשפחות של הצוענים. אלא שבמקרים אלה שלח מנגלה את כל האסירים החולים אל תאי הגזים.⁴² ביולי 1944 חוסל מחנה האסירים היהודים מטרזיינשטט באמתלה שפרצה בו מגפה של טיפוס הבהרות. מנגלה עצמו פיקח על רציחתם של 4,000 גברים, נשים וילדים בתאי הגזים. חודשיים קודם לכן, במאי 1944, תמך מנגלה בהחלטה להשמיד את מחנה הצוענים, וב-2 באוגוסט 1944 שילח את 2,857 הצוענים אל מותם. המלצתו של וירתס אושרה, ולמנגלה הוענק צלב ההצטיינות במלחמה מדרגה שנייה עם חרבות. בחוות הדעת הרשמית שכתב וירתס על פקודו ב-19 באוגוסט 1944 נאמר: בזמן שהועסק בתפקיד רופא במחנה הריכוז אושוויץ עשה שימוש מעשי ותאורטי בידעו כדי להילחם במגפות חמורות. בחריצות, במסירות ובמרץ עמד בכל המשימות שהוטלו עליו, לא פעם בתנאים קשים ביותר, לשביעות רצונם המלאה של הממונים עליו, והוכיח שהוא מסוגל להתמודד עם כל מצב. יתר על כן, בתור אנתרופולוג ניצל בשקדנות רבה את הזמן הפנוי המעט שנותר לו כדי להוסיף וללמוד, ולשם כך השתמש בחומר המדעי שעמד לרשותו במסגרת תפקידו הרשמיים, ובעבודתו תרם תרומה רבת ערך למדע האנתרופולוגיה. לפיכך אפשר לומר שתפקודו טוב במידה יוצאת מגדר הרגיל. בזמן שהתמסר בחריצות לתפקידו הרשמיים בביעור מגפת טיפוס חמורה נדבק בעצמו בשנית. בזכות הישגיו המיוחדים במינם הוענק לו צלב ההצטיינות במלחמה מדרגה שנייה עם חרבות. נוסף על מיומנותו בתחום הרפואה הדוקטור מנגלה הוא בעל ידיעות רחבות באנתרופולוגיה. דומה שהוא מתאים בהחלט לכל עיסוק אחר, ובכלל זה לתפקידים שבדרגה הגבוהה הבאה.⁴³

ואכן, ב-1944 הוכרה מסירותו של מנגלה לעניין הנאצי, והוא קודם למשרת הרופא הראשי של אושוויץ II-בירקנאו.⁴⁴

ואולם מתקפתם המוצלחת של הסובייטים במזרח קטעה את הקריירה של מנגלה. הוא הבין היטב שהמלחמה אבודה ואם ייפול בידי בעלות הברית יידון למוות, ולכן גמר אומר להימלט ולהסתתר. שלא כרוב אנשי הס"ס האחרים, לא קעקע מנגלה את סוג הדם שלו מתחת לבית שחיו, ולכן היו סיכויי להתחמק מעונש טובים יותר. ב-18 בינואר 1945 עזב מנגלה את המחנה ולקח אתו את המסמכים ובהם תוצאות מחקריו. בחברת רופאים אחרים ברח מנגלה

⁴² ביישום שיטתו המהפכנית למלחמה במגפות מילא מנגלה אחר הוראה סודית של הימלר, לפיה על הרופאים לחסל בחשאי את הצוענים החולים ובייחוד את הילדים, ראו: הקומנדנט מאושוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס, צבי שטר (עורך), תל אביב 1978, עמ' 114.

⁴³ חוות דעתו של הרופא הראשי באושוויץ הד"ר אדוארד וירתס על ס"ס האופטשטורמפירר יוזף מנגלה, רופא הס"ס במחנה הריכוז בירקנאו, 19 באוגוסט 1944, APMO, Mengele file, BDC, microfiche 1613/33, בקשות לשלוח דגימות של חומרים שנלקחו מאסירים אל המוסד להיגיינה בריסקו חתומות בידי מנגלה בתפקידו כרופא הראשי של בירקנאו, collecton Institute of Hygiene/62, 64, files 41, 43, cards 69, 183.

אל מחנה הריכוז גרוס-רוזן,⁴⁵ ומשם נמלט לצ'כוסלובקיה במדי קצין בוורמכט. ב-2 במאי הצטרף לסגל של יחידת בית חולים שדה ממוע 2/591, ושם פגש את הדוקטור הנס אוטו קלר, ידידו מן השירות בחזית.

עם יחידתו החדשה חצה את קו הגבול מצ'כוסלובקיה לסכסוניה, ולאחר זמן מה מצא את עצמו בשטח ההפקר שבין צבאות ארצות-הברית וברית-המועצות. ב-15 ביוני נכנס הצבא האמריקני לאזור ושבה 10,000 גרמנים. מנגלה לא נמנה עם השבויים האלה, אבל מזלו הטוב לא עמד לו עוד זמן רב והוא נתפס והובא אל מחנה השבויים של צבא ארצות-הברית בעיר ויִדְן. ביולי הועבר מנגלה אל מחנה שבויים באינגולשטט שבבווריה.⁴⁶ אף ששמו של מנגלה היה ידוע לשוביו בשני המחנות ששהה בהם, לא ראו בו פושע מלחמה מן המעלה הראשונה, מפני שהיחידות המיוחדות של המודיעין הצבאי של ארצות-הברית שעסקו בציד פושעי מלחמה לא ביקרו בשני המחנות האלה.

יום אחד הצליח מנגלה להימלט מן המחנה. ידידים סייעו בידו והוא מצא מפלט בשם בדוי – פריץ הולמן – בחוותם של גיאורג ומריה פישר ועבד שם בתור פועל חקלאי. בשנת 1946 נפגש מנגלה עם אשתו אירנה, וזו סיפרה לו שמאז 1945 הוא מבוקש על-ידי הצבא האמריקני. אז נודע לו גם שאירנה חיה עם גבר אחר והיא מבקשת להתגרש ממנו.

בינתיים נפתחו משפטיהם של פושעי המלחמה הנאצים בבתי הדין הצבאיים של בעלות הברית, ובהם גם "הפושעים בחלוק לבן" – הרופאים שעשו ניסויים באסירי המחנות. בתי הדין לא נמנעו מלהטיל עונשי מוות. מנגלה נמנה עם הפושעים הנאצים המבוקשים ביותר, לאחר אדולף אייכמן ומרטין בורמן.⁴⁷

בקיץ של 1949, בסיוע כספי של משפחתו ובעזרת "קבוצת אדלווייס", ארגון של קצינים נאצים לשעבר שפעל בטירול, צויד מנגלה בתעודת מסע ריקה של הצלב האדום הבין-לאומי שמספרה 100501, ומילא בה את הפרטים האלה: הלמוט ג'קגור, נולד בטירול ב-11 באוגוסט 1911, טכנאי במקצועו. מצויד בתעודה זו יצא מנגלה ב"נתיב המנזרים", חצה את איטליה והגיע לארגנטינה, שעשרות נאצים לשעבר כבר מצאו בה מקלט בשל מדיניותו של הנשיא חואן פרון. בבואנוס איירס החליף מנגלה את תעודת המסע שלו בתעודת זהות שמספרה 394048, ובה השתמש עד 1957. כל אותו הזמן עסק ברפואה.⁴⁸

באותה תקופה חי מנגלה בביטחון. בשל המלחמה הקרה באירופה נבלמה תנופת המשפטים נגד פושעי המלחמה. גרמניה המערבית קיבלה עליה את האחריות להעמיד לדין את פושעי המלחמה הנאצים לפי הליכי המשפט של המדינה, והתהליכים התארכו והתעכבו בשל הצורך

⁴⁵ Posner and Ware, *Mengele*, p. 351, fn. 1; Leon Landau, *Oskarzenie*, Warsaw, 1963, p.103

⁴⁶ Posner and Ware, *Mengele*, pp. 60-64

⁴⁷ Alan Levy, *Wanted: Nazi Criminals at Large*, New York, 1962, p. 62

⁴⁸ Erich Widemann, "Sechs Millionen, da kann ich nur lachen," *Der Spiegel*, April 22, 1985, pp. 28ff.; "Da habe ich für 20 Jahre Arbeit,"

למצוא ראיות. מדינת ישראל שעתה זה הוקמה ידעה קשיים רבים ועדיין לא התפנתה לרדוף אחר נאצים שרצחו מיליוני יהודים.

כל-כך בטוח הרגיש מנגלה, עד שבשנת 1956 נסע לשווייץ ונפגש שם עם בנו רולף. בשנת 1958 נעשה שותף בחברת התרופות Fadro Farm ונרשם כאחד מבעליה בשמו האמיתי; חלקו בחברה עלה לו מיליון פזו.⁴⁹ החברה שגשגה, ומנגלה התעשר והיה לחבר חשוב בקהילה המבוססת של הגולים הגרמנים בבואנוס איירס. בשנת 1958 נסעה אלמנת אחיו קרל מגונצבורג לארגנטינה, וב-25 ביולי נישאה לו באורוגוואי.

אבל מזלו של מנגלה התחיל בוגד בו. בלחצה של דעת הקהל בעולם פתחה מערכת המשפט של גרמניה בהכנות למשפטיהם של פושעי מלחמה, ובהם גם אנשי הסגל לשעבר של מחנה אושוויץ. החקירות הראשוניות שעשו התובעים בפריבורג הניבו עדויות מפלילות רבות כל-כך, עד שביולי 1959 הוציא בית המשפט צו מאסר נגד מנגלה ותבע רשמית את הסגרתו ממשלת ארגנטינה. בינואר 1964 ביטל בית הדין המנהלי של מדינת הֶסן את הדיפלומה לרפואה של מנגלה בהעדרו.

באביב של שנת 1960 עקר מנגלה לפרגוואי והצליח לקבל אזרחות של המדינה בסיועו של הנס רודל, נאו-נאצי, לשעבר טייס מצטיין בלופטוואפה וידידו האישי של רודן פרגוואי אלפרדו סטרסנר. ב-11 במאי 1960 חטפו סוכני המוסד את אדולף אייכמן, האיש שתכנן את השמדת יהודי אירופה. גם את מנגלה התכוונו הישראלים לחטוף, אבל הוא הצליח לחמוק מידיהם ולהיעלם. עוד פעמיים ניסו הישראלים ללכוד את הרופא הנאצי לאחר משפט אייכמן, אבל בגלל הסיבוכים הבין-לאומיים בעקבות חטיפת אייכמן נראה שדוד בן-גוריון לא אישר עוד מבצעים מן הסוג הזה.⁵⁰

בפרגוואי פגש מנגלה את וולפגנג גרהרד, מהגר מאוסטריה ופעיל לשעבר בתנועת הנוער היטלר יוגנד. גרהרד סידר למנגלה מגורים בחווילתם של גיטה וגצה שטְמֶר, בעליה של חווה קטנה כ-250 קילומטרים מצפון מזרח לסאו פאולו. הוא אימץ לו את השם פטר הוכביכלר. זמן קצר לאחר מכן אף נעשה שותפם של בני הזוג שטְמֶר בעסקים וקנה עמם חווה לא הרחק מסאו פאולו. ואולם עד מהרה התברר שמנגלה אינו אדם שקל לחיות במחיצתו. נציג מוסמך של החברה שבבעלות מנגלה בא מגונצבורג כדי לרצות את בני הזוג שטְמֶר, ולשם כך נאלץ לקנות להם חווה גדולה יותר לא הרחק מן העיר קייֶרס.

גרהרד הציג לפני מנגלה גם את וולפרם בּוֹסְרֶט, מהגר מאוסטריה בעל דעות ימניות קיצוניות. השניים מצאו חן זה בעיני זה ונפגשו לעתים קרובות. בּוֹסְרֶט אף רשם כמה מן השיחות ביניהם, ומרשימותיו עולה בבירור שמנגלה לא הצטער כלל על מעלליו בעבר. מאחר שלא הצליח למצוא מכנה משותף עם בני הזוג שטְמֶר עזב אותם מנגלה ועקר לבית קטן בפריבורג.

⁴⁹ Posner and Ware, *Mengele*, pp. 114-115

⁵⁰ Widemann, "Sechs Millionen," p. 32; *Jerusalem Post*, February 6, 1985

סאו פאולו (רחוב אלווארנגה 5555). בֹּפֶרְט הוסיף לבקר אצלו ואף צילם אותו בשעה שעסק בעבודות הבית.⁵¹

מנגלה לא הרגיש עוד בטוח. פרס של שלושה מיליון דולרים הוצע למי שיביא ללכידתו, התובעים בפרנקפורט חיפשו אותו, המוסד הישראלי וצידי נאצים אחרים רדפו אחריו, ואף במטרת ברזיל היה מבוקש. גרהרד, ששהה באוסטריה וטיפול שם במשפחתו, נענה למכתביו המפצירים ובא לבקרו בסאו פאולו. הוא נתן למנגלה את תעודת הזהות שלו, ומאז אימץ לו מנגלה את השם וולפגנג גרהרד.

ב-24 בינואר 1979 נסעו בֹּפֶרְט ואשתו לחופשה בֶּרְטִיוֹגה, וב-7 בפברואר הצטרף אליהם מנגלה. באותו היום, בשעה ששחה באוקיינוס, לקה בשבץ ומת. הוא נקבר בשם וולפגנג גרהרד בבית הקברות של אָמבּוּ, כ-40 קילומטרים מסאו פאולו. בני הזוג בֹּפֶרְט הודיעו למשפחתו של מנגלה על מותו באמצעות הנס סְדֶלְמֵיֶר, מנהל בחברתו של מנגלה. ואולם משפחת מנגלה ובני הזוג בֹּפֶרְט לא היו להוטים לפרסם ברבים את עובדת מותו, אלה מפני שלא רצו להודות שעמדו עמו בקשרים, ואלה מפני שחששו שמא ייתבעו לדין על הסתרת פושע מלחמה.

בינתיים נמשכו החיפושים אחרי מנגלה, אף שהוא עצמו כבר לא היה בין החיים. בשנת 1981 הוציא בית הדין בפְּרִיבּוּרְג צו מאסר חדש ותבע את הסגרתו משלטונות פרגוואי. ממשלת פרגוואי השיבה שאזרחותו של מנגלה נשללה בשנת 1980 מפני שמאז 1960 לא שהה במדינה.

בשנת 1984 הקימו קרבנות ניסויי המזוויעים של מנגלה ארגון ושמו (Children) CANDLES (of Auschwitz Nazi Deadly Lab Experiments Survivors), במטרה לאסוף ראיות על פשעיו של מנגלה, לפרסם אותם בציבור ובסופו של דבר להעמידו לדין.⁵² ביזמת הארגון אף נערך לו בשנת 1985 משפט דמה בירושלים.⁵³

חודשים אחדים לאחר מכן, במאי 1985, נודע לאנשי התביעה בפְּרִיבּוּרְג שהנס סְדֶלְמֵיֶר סיפר לפרופסור גרמני באוניברסיטה על קשריו עם פושע מלחמה חשוב המסתתר בדרום אמריקה. סְדֶלְמֵיֶר הושם אפוא במעקב ואחר כך נעשה חיפוש בדירתו. החיפוש העלה שפע מפתיע של ממצאים: חילופי מכתבים בין סְדֶלְמֵיֶר למנגלה ואף צילומים שצילם אותו בברזיל.⁵⁴ בחקירה עלה שמם של בני הזוג בֹּפֶרְט וחלקם בהגנה על מנגלה, ובחיפוש בדירתם נמצאו מסמכים שהיו שייכים לו. כשנחקרו בני הזוג, הם סיפרו לחוקרים פרטים רבים על שנות חייו האחרונות של הפושע הנאצי ואף גילו את מקום קבורתו.

⁵¹ "Wie ein Soldat," *Der Spiegel* 26 (1985)

⁵² החומר שאסף ארגון CANDLES שמור ב-APMO.

⁵³ *Jerusalem Post*, February 1, 1985; ראו גם הערה 30 לעיל.

⁵⁴ Stanisław Sterkowicz, "Wielka ucieczka," *Tygodnik Kulturalny* 16 (1988), p. 7

ב-6 ביוני 1985 הוצאה מקברה בבית הקברות של אַמבו גופתו של "וולפגנג גרהרד", בנוכחות נציגי משטרת ברזיל ונציגי התביעה של גרמניה וכן מומחים מישראל ומארצות-הברית. שרידי הגופה נבדקו בשיטות מתוחכמות. על סמך נתוני מדידות אנתרופומטריות, השוואת מצב השיניים של הגופה עם צילומי השיניים של מנגלה משנת 1938, ההתאמה שבין סימני הפציעה שבגופה לנתונים על תאונת אופנוע שמנגלה היה מעורב בה בשנת 1943⁵⁵ והפגיעות שנמצאו בגולגולת הגופה ועלו בקנה אחד עם פציעותיו של מנגלה בחזית המזרחית – על סמך כל אלה הסיקו החוקרים שהגופה שהוצאה מקברה בבית הקברות באַמבו היא גופתו של יוזף מנגלה.⁵⁶ הגורם היחיד החסר הוא השוואה בין טביעת אצבעותיו של "וולפגנג גרהרד" לבין זו של מנגלה, ויש מי שטוענים שהדבר מעמיד בספק את מותו של מנגלה.⁵⁷

במהלך החיפוש הממושך אחר מנגלה זכה "מלאך המוות" מאושוויץ לסיקור רב באמצעי התקשורת והוצג בהם בדמות ארכי-פושע שהצליח שנים רבות לחמוק ממשטרותיהן של מדינות רבות. אבל בשנות חייו האחרונות, והוא זקן וחולה, חי מנגלה בפחד מתמיד מפני רודפיו. פרט אחד בלבד ממאפייניו של הארכי-פושע היה נכון: מנגלה מעולם לא הביע חרטה על פשעיו. בחקירות התברר שמנגלה נפגש עם בנו רולף בפעם האחרונה בסאו פאולו בשנת 1977. באוגוסט 1985, בריאיון עם ג'רלד ל' פוזנר וג'ון וֶר, מחברי הספר *Mengele: The Complete Story*, סיפר רולף שאביו דיבר עמו על פעילותו באושוויץ-בירקנאו. מנגלה תירץ את מעשיו בתואנה שלא הוא החליט החלטות באושוויץ ואין הוא מקבל עליו אחריות אישית למה שאירע שם. לדבריו, הוא ביקש לעזור לאסירים אבל לא היו לו הזדמנויות רבות לעשות כן, וכשנקרתה לו הזדמנות כזאת לא יכול היה לסייע אלא למעטים. מנגלה טען שתפקידו העיקרי היה למיין את הנכנסים למחנה לכשירים לעבודה ולבלתי כשירים, ואף שהשתדל כמיטב יכולתו לסווג רבים ככל האפשר ככשירים – כך סיפר לרולף – לא תמיד יכול היה לנהוג כך, שכן רבים מן הבאים לאושוויץ כבר היו מתים למחצה. אף-על-פי-כן, כך טען, הציל אלפי בני אדם. הוא אף הדגיש שלא הוא היה ממונה על ההשמדה ולכן אין להאשים אותו בכך. לדבריו, הוא אף לא היה מעורב ברצח תאומים ולא הרע להם, אלא ניסה להציל את חייהם. מנגלה ביקש מרולף שלא יאמין למה שנכתב על אודותיו בעיתונים.⁵⁸

⁵⁵ APMO, orders: Kommendantur-, Sturmans-, Standorts- und Sonder- befehle, no. 26/43; BDC, file on Dr. J. Mengele, microfiche 16113/100, 101
⁵⁶ "Medical Team Resolves 40-Year Mengele Riddle," *Science* 1-2 (1986) p. 75; Wilmes
 Robert G. Teixeira, "The Mengele Report," *American Journal of Forensic Medicine and Pathology* 4 (1985), no. 6, pp. 279-283
⁵⁷ Claudio Gatti, "Duch Kata," *Głos Wielkopolski*, 1989, nos. 171-172
⁵⁸ Inge Byhan, "So entkam mein Vater," *Bunte* 26 (1985), pp. 17-33; Posner and Ware, *Mengele*, p. 30
 התביעה בפרנקפורט. הוא שלח את הצהרתו ממקום מושבו באַסונסיון אל משפחתו שבגונצבורג באמצעות הנס קְדלמַיֶר, מנהל בחברה שלו. מנגלה טען: "מעולם לא הרגתי בעצמי איש, לא פצעתי איש ולא הסבתי שום נזק גופני לאיש." p. 50. Widemann, "Sechs Millionen,"

מנגלה מתאים אפוא יפה לדפוס שבו נטבעו רוב רובם של הפושעים הנאצים; העמדת פנים, צביעות וחוסר כל ביקורת על מעשיו בעבר אפיינו גם אותו, אחד הנבלים הידועים ביותר לשמצה של הרייך הנאצי.